

(Základní literatura: Nový encyklopedický slovník češtiny, 2017, předtím ESČ 2002, nyní NESČ, popř. ENCY)

Onomastika

- je nauka o vlastních jménech
- v dnešní době je onomastika chápána jako součást jazykovědy, lingvistiky, v českém prostředí tedy bohemistiky: je to jazykovědná disciplína s jistou mírou samostatnosti - ta je dána **charakterem zkoumaného jazykového materiálu**
- tento materiál představují **vlastní jména** (dále VJ; též onyma, propria)
- slovní zásoba každého jazyka (lexikum) se dělí na dvě velké skupiny: apelativa (jména obecná) a propria (jména vlastní); zatímco apelativa pojmenovávají celou třídu objektů stejného druhu (*řeka, pes*), propria, VJ, pojmenovávají jednotlivinu v rámci téhož druhu (VJ *Vltava* X apelativum *řeka*, VJ *Alík* X apelativum *pes*)
- VJ jsou jazykové jednotky pevně svázané s objektem, který pojmenovávají, jednoznačně jej identifikují, individualizují a konkretizují (f. pojmenovací, identifikační, individualizační)
- ve větách, daných kontextem a místní situací (*V řece je hodně ryb; Moje manželka je mladší než já; Bydlím ve vesnici*) jde o zcela určité místo, konkrétní řeku, konkrétní osobu, vyjádření je jednoznačné i bez užití VJ, avšak komunikačně a společensky je nutné, aby bylo možno označovat osoby, místa, vodní toky apod. i tehdy, není-li dána jednoznačná souvislost s místní situací a kontextem. Proto vznikají VJ (*V Kamenici je hodně ryb; Jiřina je mladší než já; Bydlím ve Lhotě*). Časem se může projevit potřeba bližšího určení: *Dlouhá Lhota* apod.

Definice onomastiky (rozšířená)

Nauka o vlastních jménech, o jejich povaze, tvoření a fungování a zároveň nauka o vzniku, fungování a povaze onymických systémů, tj. systémů, které propria tvoří.

Vymezit pojem VJ není snadné, přestože v češtině může být jednoznačným poznávacím znakem psaní VJ velkým písmenem. Existuje totiž široký přechodný pás mezi proprii a apelativy, o čemž svědčí nejednoznačné případy jako např. tzv. sérionyma (auto *škoda/Škoda*) nebo etnonyma (*žid/Žid*) a některá PJ (*Za první zmoló, Za druhou zmoló*). Jak je od sebe odlišíme? **Apelativa** neboli jména obecná určují/pojmenovávají druh (třídu objektů) nebo jevů jako celek (město, řeka, vesnice, osoba...), zatímco **propria** pojmenovávají jednotlivé

objekty v rámci téhož druhu (třídy): *Brno, Vltava, Bořitov, Petr*. VJ patří mezi výrazy s tzv. referenční funkcí, tzn. odkazují (referují) ke konkrétnímu objektu. Základním kritériem pro poznání VJ je schopnost těchto výrazů plnit pojmenovací (nominalizační) a individualizační, identifikační funkci. Úkolem VJ je vydělení jedince nebo jednotliviny v rámci téže třídy objektů (*pes-Alík, kráva-Stračena, vesnice-Lhota, řeka-Vltava, hora-K2*). Pokud jsme si jisti, že slovo, popř. skupina slov tyto funkce plní, **je to vlastní jméno** (např. PJ *Za 1. zmoló, Za 2. zmoló, Za 3. zmoló, U duba, Horní louky, Pole, Vinohrad, Jelito*; OJ *Bartoška, Pepík, Josef Novotný*; kino *Praha, Ústav pro jazyk český AV ČR, Ústav českého jazyka, Česká republika*). Pokud jméno tyto funkce plnit přestane, přestává být vlastním jménem, a buď zaniká (jako např. mnohá německá pomístní jména v pohraničí po vysídlení Němců po 2. světové válce), nebo dochází k jeho apelativizaci, tj. k přechodu propria v apelativum, např. antroponymum *Švejk* 'konkrétní literární postava' > *švejk* 'šprýmař, (mazaný) ulejšák'. X Jména užívaná jakoby bez objektu: *Dnes má svátek Jaroslav* se píše v květinářství. Ten, kdo je čte, si je vztáhne k nějaké konkrétní osobě ve svém okolí (jméno označuje tzv. vícedenotátový objekt – jméno platí pro více objektů druhově stejných). Je to původně opis kalendáře, kde se za jmény skrývaly konkrétní osoby – světcí. Tyto nápisy tedy těží ze staré tradice a odkazují k pojmenovávaným objektům, sekundárně pak k objektům, které čtenář zná. Takové soupisy jmen byly a jsou sestavovány z praktických důvodů (kalendáře, telefonní seznamy, jízdní řády), tradice svátků, vytváření jmen nesváteckých atd.

Jak už bylo naznačeno v definici, VJ nejsou izolované jednotliviny; v každém jazyce tvoří specifickou pojmenovací soustavu, která funguje na základě jistých systémotvorných pravidel a zákonitostí. Jednotlivé třídy vlastních jmen označují jednotlivé třídy objektů (např. osoby, obydlené a neobydlené objekty, výrobky) tvoří specifické pojmenovací soustavy. Tyto soustavy jsou odlišné, jejich odlišnosti vyplývají právě z odlišností pojmenovávaných objektů (jiné principy pojmenování platí pro pojmenování osob, jiné pro pojmenování planet, pro pojmenování ulic apod.). VJ tvoří v rámci slovní zásoby konkrétního jazyka **specifický systém** na pozadí základního systému apelativ. Jednotlivé třídy vlastních jmen pak tvoří jeho **subsystémy**.

VJ sice existovala v každé společnosti (dodnes věda nenašla lidské společenství, které by vlastní jména nemělo), ale VJ jsou vzhledem k apelativům druhotná. Napřed se lidé začali dorozumívat a až na určité úrovni lidské komunikace pocítili potřebu jednoznačných pojmenování jednotlivců nebo jednotlivin, a to při rozlišování sebe navzájem v jistém

kolektivitu (antroponyma) a při orientaci ve svém okolí (toponyma označující důležité orientační body). Proto jsou VJ považována za **sekundární** vrstvu slovní zásoby, primární tvoří apelativa. Důležité: Soubor vlastních jmen na jistém území, v jistém jazyce a v jisté době se nazývá **onymie**.

Onomastika považována za jazykovědnou disciplínu s jistou mírou samostatnosti. Jména jsou totiž vázána na objekt, který pojmenovávají. Chceme-li je tedy blíže poznat, musíme znát i všechny důležité údaje o příslušném objektu. Proto je onomastika blíže spjata s některými jinými vědami a využívá jejich pomoci: historie a archeologie (zvláště pro zeměpisná jména), etnologie (pro jména osob, např. obyvatelské přezdívky), geografie a kartografie (zeměpisná jména), demografie (jména osob). Těmto vědám zase ona poskytuje užitečný a vzácný materiál pro jejich vlastní zkoumání. Nejužší je spolupráce onomastiky, resp. toponomastiky s historií a rovněž geografii.

Základní rozdělení

Rozdělení onomastiky odpovídá jednotlivým druhům objektů, pojmenovaných VJ. Vlastními jmény se označují:

A. Bionyma

- VJ živých (nebo jakoby živých) bytostí či jiných organismů
- patří sem živé bytosti (osoby, národy, kmeny, obyvatelé, zvířata), bytosti pohádkové, personifikované, nadpřirozené atd. a také fytonyma

B. Abionyma

- VJ neživých věcí, a to nebeská tělesa a souhvězdí, zeměpisné jevy, lidské výtvořky a zařízení, jako např. státy, správní oblasti, veřejné instituce, výrobky, památné dny ...

Na nižší úrovni detailnějšího členění odpovídá uvedeným dvěma velkým skupinám objektů i **základní rozdělení onomastiky** podle charakteru objektů, které jsou pojmenovány VJ: **antroponomastika, toponomastika, chrématonomastika**. Předmětem zkoumání antroponym jsou antroponyma (antroponymum je VJ jednotlivého člověka nebo skupiny lidí, např. *Petr, Jan Merhaut*, přezdívka *Špunt*, etnonyma *Maďar, Valach*), toponomastického toponyma (toponymum – vlastní jméno neživého přírodního objektu a jevu, jako např. hvězda, hora, voda, ostrov, nížina, les..., a toho člověkem vytvořeného objektu, který je v krajině pevně fixován, např. město, ves, obdělávaná půda, komunikace...). Podobně zkoumání chrématonymického jsou podrobována chrématonyma (VJ lidských výtvořů, které nejsou v krajině fixovány).

Základní skupiny proprií:

1. Antroponymum (řec. *anthrōpos* 'člověk')

- VJ jednotlivého člověka (a) nebo skupiny lidí (b).

(a) V systému pojmenování osob je původní **jednojmenná pojmenovací soustava**, tj. jedinec byl identifikován jedním jménem (např. *miles Boguška*). Pokud bylo třeba – z důvodu jednoznačnější identifikace – přesnějšího pojmenování, užívalo se druhého jména, tzv.

příjímí: to bylo jméno doplňkové - nedědičné, nezávazné a neustálené, a je předchůdcem dnešního příjmení. Nejprve je doloženo u šlechty (*Smil de Dúbrava* – šlechtický přídomek, predikát, např. *Neóstup de Horowiz*, *Mstidruh de Dobrouic*), od 14. stol., ale zejména od 15. stol. na venkově i ve městech, hlavně v případě majitelů usedlostí a pozemků (*Matěj Křížek/Kříž*), u městského obyvatelstva – často podle domovního znamení: *Václav od kaprův*, později *Václav Kapr*. Od 18. stol. je hojnější i u dělnické vrstvy obyvatel. Motivace příjímí jsou u obyvatelstva nešlechtického původu podobné. V r. 1786 byla uzákoněna dekretem Josefa II. **dvoujmenná soustava**: **křestní/rodné jméno** (dodatečné jméno, které se dává k zděděnému rodinnému jménu, nelze je libovolně měnit – *Petr, Jana*) + **příjmení** – dědičné jméno rodiny, vyvinulo se z příjímí: *Novák* (nelze je libovolně měnit).

Tento model je základní, povinný pro každého obyvatele ČR. Lze jej samozřejmě rozvíjet a modifikovat, např. přidáním dalšího křestního jména (např. při *křtu, biřmování*...nebo i z jiných důvodů) nebo užitím dvou příjmení (při sňatku; patří sem i problematika přechylování cizích příjmení u žen). Příjímí a příjmení mohla vznikat i z **přezdívek** a tzv. **jmen po chalupě (někdy po doškách**; např. Jan Sladký po chalupě **Kozina**). V jiných zemích mohou být zvyklosti jiné (např. otčestvo v ruském prostředí).

Specifickou skupinu antroponym tvoří **hypokoristika**, expresivní obměny neutrálního jména v neoficiálním prostředí (děvčátko *Bohuška, Peřulka, Ládin*) a **přezdívky**. Specifickou skupinu představují pseudonymy nebo kryptonyma.

(b) skupinové antroponymum

- VJ skupiny lidí, kteří tvoří jisté společenství: *Májovci*, rodinné jméno – *Novákovi*, rodové jméno – *Přemyslovci*, obyvatelské jméno – VJ obyvatel země, krajiny, města, vesnice, samoty – *Poláci, Pražané*
- etnonymum = VJ kmene nebo národa – *Češi*
- tzv. obyvatelské přezdívky: např. *Pometláři*

- Tato onomastická definice není v české jazykovědě jednotně přijímána; někteří jazykovědci totiž nepovažují pojmenování hromadných objektů za propria.

Patří sem i **nepravá antroponyma** = VJ bytostí, které si člověk představoval jako lidem podobné, bytosti pohádkové, nadpřirozené, alegorické postavy, jména bohů a bohyň (theonyma): *Sněhurka*, *Zeus*, *Spravedlnost*, patří sem např. i jména panenek.

K antroponymům se tradičně řadí i **zoonyma** = VJ živočichů existujících (kůň *Vranka*, kráva *Stračena*) i neexistujících - tzv. nepravá zoonyma, kam patří VJ mytologických zvířat (např. kůň *Pegas*, *Šemík*, kentaur *Firenze* (z Harryho Pottera)); další skupinou jsou **fytonyma**, tj. VJ rostlin: *Přemyslova líška* (ve Stadicích), dub *Napoleon*, masožravá rostlina *Adéla*, vrba *Mlátička*.

1. **Chrématomonymum** (řec. chréma 'věc'; ESC s. 173)

- VJ lidských výtvorů, které souvisí nikoliv s přírodou, ale se vztahy společenskými, ekonomickými, politickými, kulturními apod.
- představují velmi pestrý soubor:
  - o VJ společenského jevu: svátky, epochy, významné dny (*Velikonoce*, *Všech svatých*); dějinné události (*Pražské povstání*); společenská ocenění, vyznamenání, tituly: *Řád bílého lva*, *Řád zlaté vařečky*☺
  - o VJ společenské instituce (*Univerzita Karlova*, *ODS*, *Česká národní banka*)
  - o VJ výsledků společenské činnosti: *Listina základních práv a svobod*, *Má vlast*, obraz *U nás v Kameničkách*, *Titanik*; dopravní spoje: vlaky *Žatecký chmel*, *Šohaj*, *Kärtner Milch*; *Škoda Fabia*, odrůda jablek *Golden Delicius*, plemena psů, názvy časopisů (*Elle*, *Mladá fronta*, *Respekt*), jogurt *Agroláček*, názvy obkladaček, výrobky v IKEA apod.

2. **Toponomastika** (řec. topos 'místo')

Toponomastika je nauka o toponymech, o vlastních jménech zeměpisných. **Toponymum** = VJ pozemského objektu, který leží v krajině a je kartograficky fixovatelný v mapovém díle. Podle charakteru objektů, které pojmenovávají, tvoří toponyma následující skupiny (dělení je různé):

a) Astronomická jména, tzv. kosmonyma: VJ planet (*Venuše-Krasopán*, *Merkur-Dobropán*, *Mars-Smrtonoš*, *Saturn-Hladolet*, *Neptun-Vodopán*), hvězd (*Vega* arabského původu, „padající“, *Deneb* v souhvězdí labutě, je arabského původu, znamená „ocas labutě“,

V354 *Cephei*), souhvězdí (*Velký/Malý vůz, Medvědice, Kasiopea, Pegas, Orion*), oběžnic, družic – i umělých (*Sputnik, Apollo*), komet atd.

b) Choronyma (řec. chóros 'kraj'): VJ přírodních nebo správních celků, obydlených i neobydlených, a to z hlediska horizontálního členění.

- Přírodní choronyma: VJ dílů světa (*Afrika*), jejich částí, ostrovů, poloostrovů, různých území, pouští (*Gobi*) apod.
- Administrativní choronyma: VJ států, zemí, provincií, krajů, okresů apod.

c) Oikonyma (oikos 'dům'): **VJ místní**: VJ lidských sídlišť a jejich částí, tj. obydlených míst, a to jak pustých, tak zaniklých (velkoměsta, města, vesnice, jejich části - čtvrtě, předměstí, náměstí, ulice, jednotlivé stavby i místnosti v těchto stavbách), místních částí ležících odděleně od vlastního sídliště (samoty, hospodářské dvory, pily, mlýny, myslivny, hájovny, cihelny, hrady, zámky, turistické chaty; hostince, lékárny, kostely apod.). Místní části nově definuje v ENCY Boháčová.

Okrajově sem patří **urbanonyma**, neboť jde o pojem novější. Lze je chápat jednak jako pojmenování ulic, nověji jsou pod urbanonymy chápána všechna toponyma, která se vyskytují nebo vyskytovala na území takového urbanistického celku, který má charakter města (ENCY).

d) Anoikonyma – pomístní jména: VJ neživých přírodních objektů a jevů na Zemi (např. jezer, hor) a těch člověkem vytvořených objektů na Zemi (např. rybníků), které nejsou určeny k obývání a jsou v krajině pevně fixovány. Někdy se užívá staršího názvu *traťová jména*, popř. (ve slovenském prostředí často) *mikrotoponyma*. Dělí se dále na skupinu podle pojmenovaných objektů:

- **hydronyma** (řec. hydór 'voda'): VJ vod stojatých i tekoucích, i vodních staveb (přehrad), např. rybníky, jezera, řeky, moře, potoky, bažiny, studánky, prameny, brody...
- **oronyma** (řec. oros 'hora'): VJ vertikální členitosti povrchu zemského i mořského dna, tj. terénních útvarů: pohoří (*Jeseníky, Beskydy, Himaláje*), jednotlivých vyvýšenin (*Říp, Milešovka, Mont Blanc*), údolí (*Údolí smrti-Death Valley*), průsmyků (*Brennerský průsmyk*), sedel, roklí, nížin (*Pádská nížina*), rovin, jeskyň apod.
- **pozemková jména (agronyma)**: VJ obdělávaných a neobdělávaných pozemků, např. polí, luk, pastvin, lesů, vinic, zahrad, chmelnic, neobdělané půdy
  - o k nim bývají tradičně přiřazována **hodonyma** (hodos 'cesta') – VJ komunikací: silnic, cest, stezek, železnic, mostů, tunelů atd. (např. cesta *Výhon*

– vyháněl se dobytek, *Umrličí cesta* – chodil tudy pohřební původ), staré obchodní cesty (*Trstenická stezka, Solná, Hedvábná*), poutní cesty (*Hostýnský chodník*)

- patří sem i názvy božích muk, kapliček, pomníků, mohyl apod.

Předmět toponomastiky

Budeme se zabývat toponymy, tj. zeměpisnými jmény. V jejich rámci zejména jmény místními, ale pozornost budeme věnovat i ostatním podskupinám. Předmětem toponomastického zkoumání jsou toponyma. Souhrn toponym na jistém území, v jistém jazyce a jisté době se nazývá **toponymie**. Jak zdůrazňoval V. Šmilauer, „*Toponomastika má dvě duše, duši filologickou a duši historickou.*“ Tím naznačuje poměrně úzké sepětí toponomastiky s filologií a historickými disciplínami, což není jen historie v užším slova smyslu, ale rovněž ostatní historické vědy (archeologie, pomocné vědy historické).

Historická toponomastika se zaměřuje na popis **vývoje** toponym až do současnosti, popř. charakter toponymie v různých dějinných obdobích. Vychází z historického toponymického materiálu a končí toponymii současnou. Dnešní toponymie je výsledkem tisíciletého vývoje češtiny: zhruba před tisíci lety jsou datovány nejstarší (nesouvislé) české písemné památky, avšak vlastní jména, zvláště zeměpisná, zachovávají mnohem starší fáze vývoje. Dnešní toponymie obsahuje jak starobylá jména, např. předslovanská (*Říp* z germ. *rip- „hora, vyvýšenina“, jméno Slované přejali od zbytků germ. kmenů, popř. od něm. kupců, kterým hora sloužila jako důležitý orientační bod na cestě od severu ku Praze; některé názvy řek, např. *Morava* – patří mezi nejstarší staroevropské názvy vodstev s pův. významem „voda, močál“, řeku pojmenovalo už předkeltské obyvatelstvo. Základ *mar-* byl v germ. jaz. prostředí rozšířen o *ahwa* „voda, řeka“ – odtud *-ava* v jiných názvech řek), i jména ryze současná, např. název místní části *U hřiště* vzniklý na konci 20. století, podobně např. *PJ U vepřína* vzniklé až v éře budování JZD po kolektivizaci. Všechna plní stejně spolehlivě své onymické funkce: tj. identifikují jedinečný objekt. Historický materiál je tedy pojem velmi široký a ve velké části velmi vzácný. Pro jazykovědu je historický toponymický materiál rovněž důležitým svědectvím o starobylém i dnešním tvoření slov (v oblasti proprií), o slovo tvorbě.

O kontinuitě obyvatelstva svědčí názvy řek a hor: *Vltava* – složenina z *wilphia* ‘divoký’ a *ahwa* ‘řeka’. Oba komponenty germánské, ale první může být i keltský (velšské *gwylt* ‘divoký’). *Ohře* – z kelt. *agara* ‘bystrá, rychle tekoucí řeka’, germ. *Ogre*, čes. *Ohře*, něm. *Eger*. *Morava* – název předkeltský, praeevropský. *Mor-* ‘voda’, viz lat. *mare*, přípona *-ava* je

z germ. *ahwa* 'voda'. Toto slovo se stalo sufixem k odvozování názvů řek. Praevropské etnikum předalo svá jména Keltům (*Morava*) a ti k nim vytvořili další (*Ohře*) a vše předali Germánům (1. stol. před Kristem) a splynuli s nimi. Totéž udělali Germáni Slovanům, kteří od 5.–6. stol. pronikali na naše území (*Vltava, Říp, Ohře, Morava*) a s nimiž částečně splynuli. Většina jich odešla do Bavorska.

Připomeňme, že **VJ tvoří specifickou část slovní zásoby; z hlediska slovního druhu jsou VJ vždy substantiva, a to bez ohledu na slova, z nichž vznikla** (příjmení *Černý, Mráz* – gen. *Mráze x mrazu, Janek Vyskoč* z imperativu slovesa *vyskočiti*).

Význam apelativ a význam proprií

Vlastní jména jsou s životem lidí a vývojem národní společnosti spjata mnohem těsněji než apelativa. VJ jsou totiž s objektem, který pojmenovávají, spojena přímo, přímo poukazují na danou osobu nebo věc a vyčleňují ji tak z množiny objektů charakterizovaných určitou společnou vlastností (města, ulice, řeky...). Tímto rysem se propria odlišují od apelativ, která mají určitý význam, a proto mohou označovat celé třídy objektů: např. *velkoměsto* 'město o velké rozloze, s velkým počtem obyvatel, zpravidla nad 100 000'.

Rovněž propria mají jistý význam, ten se však liší od významu apelativ. Je totiž většinou vázán na specifické zkušenosti s pojmenovávaným objektem, a dále na určité množství asociací, které vystupují při jejich užívání. Obecné jméno, apelativum, označuje jistý pojem, a význam apelativa má tedy pojmovou hodnotu (pojem = obecná představa o osobě nebo věci, přičemž obsah této představy je určen souhrnem podstatných vlastností osoby, předmětu nebo děje). Tento apelativní význam nám pomůže při jeho vyslovení nebo vybavení připomenout si alespoň podstatnou část významových rysů vytvářejících pojem daného slova. Např. apelativum *kaliště* = 1. 'bahnité místo, bažina, louže, kaluž'; 2. technicky '(v nádrži) prohloubená část, v níž se shromažďuje kal'. Toponymum *Kaliště* sice vzniklo na základě prvního významu tohoto apelativa („bahnité místo“), ale od okamžiku, kdy z něho vzniklo, ztratilo s ním veškerou významovou souvislost. V povědomí uživatelů se spojitost s apelativem udržuje jen jako průhledný pojmenovací motiv 'ves zbudovaná na mokřinaté půdě', avšak význam VJ *Kaliště* dnes představuje soubor jeho funkcí, které plní v komunikaci: pojmenovává konkrétní obec charakterizovanou místně svou polohou (ves Kaliště 13 km sz od Telče), stářím (doložená poprvé 1407), dalšími vlastnostmi (např. okr. Jihlava), které jsou závislé na konkrétních uživatelích tohoto MJ – na jejich znalostech reálií. Archivář z Jihlavy si přirozeně v této souvislosti vybaví více informací než učitel zeměpisu na brněnském gymnáziu, podobně jiné kvalitativně a co do počtu rozdílné množství informací si

vybaví obyvatel sousední vsi ve srovnání s obyvatelem Brna (pozn. k pojmenovacímu motivu: na podobnou kvalitu půdy poukazují např. i PJ *V bařinách, Blatiny, Močidla* apod.).

Ve VJ se odrážejí ty pojmenovací okolnosti, které byly důležité při jeho vzniku, slovy R. Šrámka: **propriálně pojmenovací motiv** – co vedlo jedince k tomu, že užil pro pojmenování dané entity právě ten konkrétní jazykový konstrukt. Při studiu VJ je tedy potřeba přihlížet ke všem činitelům působícím jednak v samotném pojmenovacím procesu (tj. při vzniku *propria*, proč, jak, kdy vzniklo VJ, co vedlo jedince k tomu konkrétnímu pojmenování), jednak i k činitelům působícím později při jeho fungování v dané jmenné soustavě příslušné společnosti. Z těchto důvodů potom nelze VJ, v našem případě toponyma, studovat jen z hlediska jazykového. Pro jejich úplné postižení je třeba shromáždit všechny podstatné informace o pojmenovávaném objektu, o jeho tvůrcích i pozdějších uživatelích.

Jak už bylo zmíněno výše, zeměpisná jména zachovávají mnohdy mnohem starší fáze vývoje daného jazykového území (nejen v ČR). Z toho plyne i jedno ze zásadních specifik toponym, a sice že některá z nich obsahují dnes již **neexistující apelativní základ**. Proto jsou pro většinu současných uživatelů nesrozumitelná. Mnoho jmen zachovává zaniklá apelativa slovanského původu: např. VJ *Brno, Brná, Brné* obsahuje psl., v češtině nedoložený základ *brn-* 'kal, hlína, špína', jméno vzniklo ze jmenného tvaru adjektiva s tímto základem: *Brnen 'hrad, tj. hrad hlinitý, na hlinitém místě, popř. místo blátivé, na blátivém místě' – pův. osídlení tedy bylo někde poblíž řeky. K jmenným tvarům adjektiv srov. nemocný – nemocen, brnný – brnen. (Zaniklými apelativy v toponymech se zabývá J. Malenínská: např. apelativum *čelo* „vyvýšenina“ – PJ *Na čelách, Čeliny*; apel. *bedro* „svah“ - PJ *Bedrník*).

Přestože naprostá většina dnešních uživatelů jména neví, z čeho jméno pochází, není tato nevědomost na úkor plnění onymických funkcí, spíše naopak: nesrozumitelná, etymologicky neprůhledná VJ většinou příslušný objekt jednoznačně pojmenovávají a identifikují, podávají určitou charakteristiku jeho vlastností, jako jsou rozloha, tvar, příslušnost, počet obyvatel, jejich sociální a národnostní charakter apod. Těžko by dobře plnilo jednoznačně identifikující funkci např. VJ *Město pro město. (Takové případy jsou vzácné a vždy reagují na specifickou situaci, např. *Pole* na Ivančicku situované mezi vinohrady.) Je prokázáno, že nesrozumitelná a významově neprůhledná PJ přetrvávají častěji než srozumitelná PJ.

Poznatky o etymologickém významu získáváme nejen jazykovým rozbořem, ale rovněž přímým poznáním konkrétního pojmenovaného objektu – proto toponomastika užívá pomoci různých věd, především historie, archeologie, diplomatiky (zkoumá listiny a veřejné písemnosti), geografie (geografické termíny), kartografie, etnologie, demografie (nauka o

poměrech obyvatelstva), botaniky, zoologie, geologie atd., kterým zároveň sama poskytuje důležité poznatky a vzácný materiál pro jejich vlastní bádání. Příkladem spolupráce věd může být např. řešení původu moravských Vážan.

Nejužší je ovšem spolupráce s historií, protože toponyma – jak jsme si ukázali – je nutno studovat nejen z hlediska jazykového. VI. Šmilauer ve svém Úvodu do toponomastiky zdůrazňuje skutečnost, že „zeměpisné jméno je více než pouhý komplex hlásek, že to není jen slovo, složené ze základů a afixů, tj. předpon a přípon, a jistým způsobem skloňované. Zeměpisné jméno srostlo s objektem, který označuje, zrcadlí se v něm kus dějin tohoto objektu a kus duše těch, kdo jej pojmenovali a pojmenování užívali“. Každé VJ má stránku jazykovou a mimojazykovou: mimojazyková zahrnuje zvláště jeho motivaci (vztah pojmenovatele k pojmenovávanému objektu, tj. proč je objekt pojmenován právě tak, jak je pojmenován – viz jindy o modelové teorii). Jazyková stránka zahrnuje jazykový rozbor jména jakožto jazykové jednotky, jeho slovo tvorný typ, deklinaci, slovní zásobu, fungování jména v komunikaci. Česká (top)onomastika obvykle také překračuje hranice české jazykovědy, bohemistika musí být doplňována zejména germanistikou a slavistikou, protože na našem území jsou též VJ předslovanská (viz výše *Říp, Morava*, VJ staroevropská, keltská) atd. (*Zabýval se jimi především V. Blažek, jeho studie ve sbornících Čeština – univerzália a specifika*).

Spolupráci jazykovědy a dalších disciplín lze ilustrovat na výkladu MJ *Lhota*. Etymologický slovník (V. Machek, 1957) uvádí u hesla *lhota* (s. 266) následující: *lhota a lhůta, stč. -o- i -ó-: pův. ulehčení, volnost, osvobození. Dvojitost v kvantitě užil jazyk k rozlišení významu: lhota=osvobození nového osadníka po jistou dobu od placení pánovi, pak osada s takovými osadníky, hojně i jako vlastní jméno osob; lhůta=pův. poshovění s platem na jistou dobu. Onomastický výklad (ZjmČ, s. 152): nejhojněji se vyskytující MJ (Lhot a Lhotek je v Č. 322, na Moravě 130). Z psl. *l_ogota „úleva, svoboda“, příbuzné se základem adj. „lehký“. Pojmenovávaly se tak osady založené obvykle na lesní nebo močálovité půdě, jejichž obyvatelé byli do jisté lhůty (zpravidla 10–18 let) osvobozeni od placení daní a vykonávání povinností vrchnosti. Takovéto osady potom přejaly i obecné jméno do svého názvu. Jelikož je jich poměrně hodně, jsou často doplňovány rozlišujícími přívlastky (Dlouhá L., Malá L., Tvarožná L. – dnes jen Tvarožná, Hroznová L.). Lhoty byly zakládány hlavně v 13. – 14. století v době domácí (vnitřní) kolonizace méně úrodných oblastí nebo klimaticky drsných. Českému Lhota odpovídá Lgota/Ligota v polském Slezsku, na Slovensku Lehota. Je vidět, že onomastický výklad je mnohem širší a zapojuje typ jména do okolností chronologických a geografických.*

Proto toponomastika usiluje o komplexní metodu, v níž by se spojovaly zkušenosti, poznatky a metody všech vědních oborů potřebných pro komplexní poznání toponym, usiluje o vypracování takových metodických zásad, které by tyto vědomosti organicky spojovaly a výsledky dílčích výzkumů přiměřeně hodnotily. Osvědčily se pracovní týmy složené z pracovníků z různých oborů. V českých zemích se k sepsání slovníků místních jmen spojili vždy jazykovědec s historikem. Je to nejdůležitější kombinace: kvalitní historické doklady a správný jazykový výklad. Ant. Profous využil pro své dílo *Místní jména v Čechách* (o něm později) sbírek historika Augustina Sedláčka, jazykovědec R. Šrámek napsal obdobné dílo pro Moravu a Slezsko spolu s historikem L. Hosákem.

Čech, Čechy (ZjmČ, 63n.):

Čechy = největší historická země ČR, název z akuz. pl. jména obyvatelů (pod. Švýcaři – Švýcary);

Čechové – mocný zsl. kmen, nejpozději v 6. stol. osídlili střední Polabí kolem Řípu a okolo Levého Hradce

- bojovali s ostatními slovanskými kmeny na našem území o nadvládu, zvítězili, dobytá území integrovali a stali se vedoucí silou v nově vznikajícím státě se sídlem v Praze

Čech - etnonymum, dosud ne zcela uspokojivě vysvětleno a patrně nikdy nebude

- v tradici se odvozuje od mýtického praotce Čecha, který přišel ze srbské země zvané Charváty (dle Dalimila; Srbové = dle něj všichni Slované), kterou umístil na jih ke Středozemnímu moři (dn. Chorvatsko) – šlo ale o tzv. Bílé Charvátsko v Zakarpatí (kde je pravlast Slovanů).
- jeden z výkladů spojuje etnonymum se slov. zákl. *čel-* (např. v *čeled'*, *člověk*) z ide. **kel-/kol-* „pokolení, plemeno, rod“ a z něj utv. hypokoristickou příponou *-ch* slovo *čech* „člen rodu, člověk našeho plemene, našinec“ (pod. *brach* z *bratr*) – toto apelativum potom přeneseno na celý kmen. Viz Blažek v hesle Čech (ENCY)
- v 10. stol. se vytv. jednotný stát a pojím. se vztáhlo i na jiné národnosti, dokonce i na Moravany a Slezany, někdy i na Slováky
- avšak územní název *Čechy* zůstal omezen jen na teritorium býv. č. království – *toto mělo důsledky v diskuzi o Česko* (Čižmárová: *Jak se jmenuje naše vlast*, 2016)
- něm. *Böhmen* má základ v germ. *Baiahaimon* „vlast Bójů“, tj. území někdejšího keltského kmene, který obýval toto území před Germány

Morava

- historická země, býv. Markrabství moravské, od 1927 tzv. země Moravskoslezská
- pojím. podle polohy archaického sídelního prostoru v rovinách podél řeky Moravy, která tvoří osu země
- nejst. záznamy obyvatel jsou k r. 822 v análech království Franků: *legationes Marvanorum* „vyslanci Moravanů“
- etym. řeky: původ předkeltský - základ *mar-* „voda, močál“, který v germ. prostředí rozš. o *-ahwa* „voda, řeka“

Slezsko

- historická země na střední a horní Odře, z větší části v Polsku (*Śląsk*)
- historický vývoj komplikovaný: bylo dlouho součástí č. státu, v 18. stol. odstoupena část Prusku, v r. 1927 byla utv. země Moravskoslezská (české Slezsko a Morava)
- v názvu je jméno řeky: pol. *Śleza* (č. *Sleza, Sléza, Slíza*), přítok Odry u Vratislavi; a sufix *-sko*
- staré zápisy: Geograf bavorský (9.–10. stol.) *Sleazane* „Slezané“
- etym.: slov. kořen „vlhký, mokrý“, který je i v č. *slizský, slza*

Shrnutí

- co si zapamatovat: náplň onomastiky, základní třídění onomastiky na tři skupiny: toponomastika, antroponomastika, chrématonomastika, základní pojmy (viz ofocená tabulka), jazykovědný status dnešní onomastiky, její interdisciplinární charakter

Základní literatura:

Závazná onomastická terminologie byla publikována ve ZMK ČSAV 14, 1973, č. 1, nově v Novém encyklopedickém slovníku češtiny, 2017 (hesla J. Pleskalové, M. Knappové, Davida ad.) (www.czechency.org); některé základní pojmy jsou vysvětleny v ZjmČ, s. 36–37, popř. v Rous–David: Neviditelní svědkové minulosti, 2006. (z toho pdf soubor ofocen).

V ESČ, nově ENCY je další bohatá literatura i základní poučení. Základní dílo o teoretických otázkách onomastiky: R. Šrámek: Úvod do obecné onomastiky, 1999; starší dílo: V. Šmilauer: Úvod do toponomastiky, 1963 (jsou to jeho přednášky).